

**ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ЗВЕРТАНЬ
У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ
(НА МАТЕРІАЛІ МОВОТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКІВ ВОЛИНИ)**

Вивчення звертань у закладах загальної середньої освіти є важливим напрямом формування мовленнєвих компетентностей учнів. Їхнє використання в повсякденному мовленні дає змогу школярам розвивати комунікативні навички, допомагає коректно та ввічливо спілкуватися, формувати правильне мовлення. Твори волинських письменників – вагоме підґрунтя для аналізу специфіки реченнєвих конструкцій зі звертаннями, їхнє використання в освітньому процесі зацікавлює учнів читати літературу рідного краю.

Проблематика звертання проаналізована в сучасних українських граматиках І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, К. Ф. Шульжука, П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук та ін. Ґрунтовний аналіз звертання простежуємо у монографії М. С. Скаба «ГраMATика апеляції в українській мові» [11]. Н. О. Данилюк схарактеризувала семантико-стилістичні особливості звертань в народних піснях [4]. М. О. Кокора з'ясувала специфіку лексико-семантичного наповнення головного компонента вокативних речень у байках ХІХ ст. [7]. Л. М. Топчий проаналізував властивості, типи й функції звертань у дискурсі Уласа Самчука [12], Г. К. Конторчук зосередила увагу на синтаксичних функціях звертань у поетичному мовленні Василя Стуса [8]. Семантично-синтаксичну організацію різнотипних реченнєвих конструкцій зі звертаннями проаналізував В. А. Олійников [9]. Н. О. Рябокiнь і О. А. Торба схарактеризували специфіку звертань у комунікативно-прагматичному аспекті [10].

Мета статті – дослідити особливості вивчення звертань на матеріалах творів волинських письменників в навчальному процесі загальноосвітніх закладів середньої освіти.

Відповідно до вимог навчальної програми вивчення звертання заплановане у межах розгляду теми «Звертання. Поширені та непоширені звертання» у 5 класі [13], «Звертання, вставні слова (сполучення слів),

однорідні члени речення» у 6 класі [Там само], «Звертання непоширені й поширені. Риторичне звертання» у 8 класі [14]. В 11 класі учні аналізують стилістичні особливості звертань, їхню функцію у художніх текстах та офіційно-діловому мовленні та вдосконалюють навички правильного вживання розділових знаків [15].

У підручнику для п'ятого класу О. В. Заболотного, В. В. Заболотного подано інформацію про звертання, звернено увагу на інтонацію, з якою потрібно його вимовляти, запропоновано тренувальні вправи на визначення звертання у реченнях [5, с. 167–168]. У шостому класі в розділі «Повторення, узагальнення та поглиблення вивченого» тема «Звертання» об'єднана з темою «Вставні слова, словосполучення, речення» [2, с. 17–20]. У восьмому класі учні продовжують вивчати звертання як компонент, що ускладнює просте речення. У підручнику О. П. Глазової для восьмого класу ця тема об'єднана в загальній назві розділу не випадково, адже авторка зазначила, що звертання і вставні слова, словосполучення, речення не відповідають на питання, не є членами речення, вони ускладнюють реченнєву конструкцію і це є їхня важлива особливість [3, с. 184]. Вчителю потрібно акцентувати увагу школярів на тому, що звертання – це слово або словосполучення, що називає особу, до якої спрямована мова. Ознаки звертання – номінативна функція, усталена морфологічна форма. Найчастіше звертаннями є власні імена людей, назви осіб за родинними зв'язками, соціальним статусом, професією, посадою, званням, національністю чи віковою ознакою. Звертаємо увагу учнів на функційні особливості звертання та його позицію в реченнєвій конструкції, напр.: початок речення: *Птахо самотня, загублена в зорях плането! Нащо ж Всевишній нам руку з небес подає?* (1, Надія Гуменюк, с. 36); *Непримітна стократно смиренна (найживучіша, певне, із квітів), може, розтаємничиш для мене, як навчитися прагнути жити* (1, Віктор Вербич, с. 15); середина речення: *До неба очі підіймаю й благаю: Боже, поможи!* (1, Ніна Горик, с. 28); *Вели їм, Господи, щоб кожен встиг!* (1, Ніна Горик, с. 31); кінець речення: *Побудьте, діти!* (1, Ніна Горик, с. 26). Зміна розташування звертання у поетичному тексті порушує

віршову ритміку, тому позиція звертання в реченні залежить від стилю і його семантичного навантаження. Структуру звертання школярі вивчають у п'ятому класі [5, с. 167], тому учні восьмого класу повинні визначати поширені звертання, напр.: *Сини мої, мої холмиці, вертайтеся на рідний дзвін* (1, Микола Онуфрійчук, с. 142) та непоширені, напр.: *Боже! Звідки він, твій голос?* (1, Ніна Горик, с. 32). Звертаємо увагу учнів на те, що поширені звертання мають залежні слова, виражені найчастіше прикметником, напр.: *О сині хмари, не баріться – спішіть, несіть живильну воду* (1, Ніна Горик, с. 28) або займенником: *Боже наш, істини Вседержителю! Там – наші рідні: батьки, сини... молю і благаю: на вістрі битви – помилуй, спаси, захисти, сохрани!* (1, Ніна Горик, с. 31). За нашими спостереженнями у мовотворчості волинських письменників частотними є поширені звертання. Учні восьмого класу повинні вміти виконувати синтаксичний аналіз речення, тому варто зацентувати увагу здобувачів освіти на покроковий синтаксичний розбір простого речення, ускладненого звертанням: 1) загальний аналіз речення; 2) з'ясувати, чи ускладнене речення звертанням і назвати його; 3) схарактеризувати структуру звертання (непоширене / поширене); 4) визначити, якою частиною мови виражене звертання; 5) пояснити особливості звертання в реченні; 6) схарактеризувати всі члени речення; 7) пояснити вживання розділових знаків [3, с. 193].

На думку дослідників, використання звертань зазнає варіацій залежно від комунікативної ситуації. Звертання здатне виконувати одразу кілька функцій, які залежать від мети спілкування. Однією з ключових є номінативно-контактна функція, що поєднує в собі емоційно-оцінні та експресивні відтінки звернень. Зазначена функція не лише виділяє адресата мовлення, а й сприяє встановленню та підтриманню комунікативного контакту [10, с. 16]. У комунікативному аспекті розрізняють власне звертання: *Хлопчику мій, не лежи на цій сирій і не своїй землі* (1, Ольга Ляснюк, с. 94); *Дівчинко, дивись у люстерко* (1, Ольга Ляснюк, с. 95) та риторичні, які, маючи подібну граматичну форму, не передбачають наявності співрозмовника й не вимагають відповіді,

напр.: *Хлопчику мій, я молилася на дерево, яке ти посадив, але воно не прижилося і рушило на схід* (1, Ольга Ляснюк, с. 95). У межах мовно-комунікативного простору звертання виражає назви істот, напр.: *Не судім художника, братове, мірками не міряймо земними* (1, Віктор Вербич, с. 15); – *Хлопці, аж плакати хочеться, але не можна* (1, Петро Коробчук, с. 68); *Хлопчику, розплющ оченята, бачиш летять журавлі* (1, Ольга Ляснюк, с. 94); – *Я ж тебе, мамо, не долюбила* (1, Євгенія Назарук, с. 133); предмети, напр.: *Дзвени, гітаро, подруго вірна...* (1, Олена Криштальська, с. 87); *До тебе, деревце, життя моє, безліч приходять...* (1, Олена Криштальська, с. 90); абстрактні поняття, явища уявного чи фантастичного світу, напр.: *Душе сопілчина – Мавчина чи Лукашева? Наче причудна, до тебе бреду навмання* (1, Ніна Горик, с. 23); *Боже наш, істини Вседержителю! Там – наші рідні: батьки, сини... молю і благаю: на вістрі битви – помилуй, спаси, захисти, сохрани!* (1, Ніна Горик, с. 31); *Не стукай, Демоне. Цю ніч повинна я сама відбутися* (1, Клава Корецька, с. 57) *Мій небоокий сивий світе! Навіщо страж оцей тобі?* (1, Надія Гуменюк, с. 34). Здебільшого звертання виражені іменником, зрідка репрезентовані субстантивованим прикметником, напр.: *Хтось кричав: – Божевільна, куди?* (1, Євгенія Назарук, с. 133); *Пригадую, люба, як дивні ці квіти збирав і тобі дарував я щоліта* (1, Микола Онуфрійчук, с. 143). Аналіз звертань, використаних у мовотворчості конкретного письменника дає змогу глибше зрозуміти його художнє бачення світу та особливості світосприйняття [8; 12].

Звертаємо увагу учнів на те, що вокатив як засіб вираження звертання є не лише важливою морфологічною категорією, але й відіграє значну роль у стилістичному оформленні мовлення. Тому під час вивчення синтаксису наголошуємо, що вживання звертань у кличному відмінку є літературною нормою. Важливо сформувати в учнів навичку правильного вживання звертань, щоб уникати помилок, на кшталт: «*Марія Іванівна, я хочу...*» замість нормативного «*Маріє Іванівно, я хочу...*». Важливо повторити особливості відмінювання імен у кличному відмінку, оскільки існують чіткі правила щодо

закінчень, напр.: *Галю*, але *Насте*, *Катре*; *Олеже*, *Олегу*, але лише *Ігорю*. У художніх текстах звертання функціює іноді в називному відмінку, напр.: *У просторово-часовім невідворотті згадай, Волинь, в шанобі й славі тих, чий голос у мистецтві не затих, хто оспівав усі твої красоти* (1, Володимир Місюра, с. 126); *В оцінці запізнілій їх прозрінь прости нас всіх й благослови, Волинь!* (1, Володимир Місюра, с. 126), що не є нормативним для сучасної української літературної мови.

Ефективними для учнів є вправи на пошук та характеристику звертань у різнотипних реченнях. Пропонуємо школярам завдання: знайти речення зі звертаннями та схарактеризувати їхню структуру: – *О Діво, Пречиста Маріє, заступнице Холмського краю, зміцни нашу віру й надію, – тебе моливно благаєм* (1, Микола Онуфрійчук, с. 141); *Повези мене в ліс, в рідний ліс* (1, Ніна Горик, с. 24); *Народе мій, не раз терпів ти кривду з боку ворогів, розвіяний в чужих світах, окрадений в нужді страждав* (1, Микола Онуфрійчук, с. 146); *Збагни не мализну і не малізну цього вірша – а велич величизму вітцівщини і ніжність материзму... Люби! Вітчизну!* (1, Петро Коробчук, с. 62); *О Діво, Пречиста Маріє, чи вернешся ти до Холма?* (1, Микола Онуфрійчук, с. 141). Потрібно наголосити, що спонукальні речення, на кшталт: *Повези мене в ліс – і покинь, наче дідову доньку* (1, Ніна Горик, с. 24); *Спаси і вбережи і не введи в спокусу...* (1, Микола Мартинюк, с. 108); *За Україну віршами молись, тоді відчуєш до безсмертя дотик* (1, Володимир Місюра, с. 125) не містять слів, що називають особу.

Методика викладання синтаксису враховує стилістичні особливості як окремого речення, так і цілого тексту. Дослідники рекомендують використовувати стилістичні вправи, що сприятиме кращому засвоєнню навчального матеріалу. Власне стилістичні вправи орієнтовані на побудову синонімічних синтаксичних конструкцій (на рівні слова, словосполучення, речення чи тексту). Пропонуємо учням створити різні варіанти звертань до тієї самої особи в різних комунікативних ситуаціях: у розмовному мовленні, напр.: *Галинко*, *Галю*, *Галюню*, *Гальцю*, *Галь*; в офіційному, напр.: *Галино Василівно*;

Шановна Галино Василівно; Вельмишановна Галино Василівно; Вельмиповажна Галино Василівно; Високоповажна Галино Василівно [6, с. 108]. Цікавим для здобувачів освіти буде завдання про використання звертання залежно від стилю мовлення. Для цього пропонуємо учням прочитати вірш П. Й. Коробчука «Крути» (1, Петро Коробчук, с. 67–68) та трансформувати речення зі звертаннями відповідно до різних стилістичних варіантів, наприклад, речення: *А ми, хлопці, хіба не військо?!* (1, Петро Коробчук, с. 68) можливо змінити так: офіційно-діловий стиль: *Товариші, ми організоване військове формування, чи не так?* публіцистичний: *Хіба ми, юнаки, не та сила, що може змінити хід історії?* розмовний: *Хлопці, а ми ж справжні вояки, ну чи не так?* архаїчний: *Чи ж не дружина ми, лиха й завзята, хлопці?* Виконання зазначеної вправи сприяє розвитку вміння вибирати мовленнєві засоби залежно від мети комунікації.

Отже, звертання є важливою складовою комунікативної культури, частиною національної ідентичності українського народу, демонструє традиції та звичаї, що передаються за допомогою мовних норм. Вивчення звертань у шкільному курсі української мови у загальноосвітніх закладах середньої освіти сприяє розвитку комунікативної культури учнів, збагачує їхнє мовлення, допомагає уникати мовленнєвих помилок. Дидактичний матеріал, що містить твори письменників Волині, сприятиме розвитку культурної компетентності учнів, любові до мови та літератури рідного краю. Перспективним вважаємо системний аналіз семантичних груп звертань у мовотворчості волинських митців XXI ст. для глибшого осмислення художніх текстів та аналізу авторського стилю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антологія літератури письменників Волині : Під Лесиним небом / упор. О. Л. Ляснюк. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2019. 400 с.
2. Глазова О. П. Українська мова : підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів Київ : Видавничий дім «Освіта», 2020. 256 с.
3. Глазова О. П. Українська мова : підруч. для 8 класу закл. заг. серед. освіти. 2-ге вид., переробл. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2021. 256 с.

4. Данилюк Н. Семантико-стилістичні особливості народнописаних звертань. *Українська мова*. 2011. № 4. С. 32–39.
5. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закл. заг. серед. освіти 2-ге вид., доопрац. Київ : Генеза, 2018. 208 с.
6. Єрмоленко С., Митяй З., Юрченко Т. Досвід реалізації компетентнісного й особистісно-орієнтованого підходів до викладання синтаксису в умовах становлення Нової української школи. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. 2019. № 2 (23). С. 106–111. URL: <https://magazine.mdpu.org.ua/index.php/nv/article/view/2741/3325>. (дата звернення: 04.04.2025).
7. Кокора Мар'яна. Функціонально-семантичний потенціал вокативних речень в українських байках XIX ст. *Граматичні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т імені Василя Стуса*. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. Вип. 3. С. 35–39.
8. Конторчук Г. Синтаксис звертань у поетичному мовленні Василя Стуса. *Мови та літератури у полікультурному суспільстві: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (14 листопада 2014 р.) / за заг. ред. д.п.н., професора Соколової І. В., к.філол.н., доцента Бумбур Ю. М. Маріуполь: МДУ, 2014. Ч. 1. С. 142–143. URL: <https://surl.li/ebhqul> (дата звернення: 04.04.2025).*
9. Олійников В. А. Семантично-синтаксична організація речень зі звертаннями (на матеріалі богослужбових текстів (акафістів) Української Православної Церкви). *Закарпатські філологічні студії*. 2019. № 6. С. 15–20.
10. Рябокiнь Н. О., Торба О. А. Мовна одиниця «звертання»: основні аспекти лінгвістичного вивчення. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2022. № 2 (350). С. 16–26. URL: <https://surl.li/bcyifk> (дата звернення: 04.04.2025)
11. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові. Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці : Місто, 2002. 272 с.
12. Топчий Л. М. Властивості, типи й функції звертань у дискурсі У. Самчука. *Вчені записки ТНУ імені В. І, Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. Том 32 (71). № 1 Ч. 1. 2021. С.106–110.
13. Українська мова. 5-6 класи для закладів загальної середньої освіти: модельна навчальна програма / авт. О. Заболотний, В. Заболотний, В. Лавринчук, К. Плівачук, Т. Попова. 2021. 63 с. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna> (дата звернення: 04.04. 2025).
14. Українська мова. 5–9 класи для закладів загальної середньої освіти: модельна навчальна програма / авт. А. Полторацька, Я. Сафонов, Н. Нестеренко. 2024. 42 с. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna> (дата звернення: 04.04.2025).
15. Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. 10-11 класи. Рівень стандарту. URL: [https:// mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv](https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv) (дата звернення: 04.04. 2025)